

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.27>

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАХИСТІ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Костюченко О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2243-1173*

Стеценко Д.,
*аспірант 2 року навчання денної форми
здобуття освіти третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1015-6975*

Костюченко О., Стеценко Д. Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

У роботі розглядається роль та місце громадських організацій у процесі захисту прав осіб, які постраждали внаслідок воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії росії проти України. Досліджено правовий статус громадських організацій та акти нормативного регулювання щодо участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Визначено принципи участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Запропоновано форми участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів: 1) документування воєнних злочинів; 2) надання потерпілим від воєнних злочинів комплексної підтримки, яка включає юридичну та психологічну допомогу та 3) інформаційна та освітня діяльність щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів. Документування воєнних злочинів визначається як головна форма участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Розглянуто нормативно-правові та організаційні засади документування воєнних злочинів громадськими організаціями в умовах збройного конфлікту із використанням технічних засобів.

Проаналізовано функціональні можливості громадських організацій щодо документування злочинів, фіксації порушень міжнародного гуманітарного права, надання правової допомоги та реабілітаційної підтримки постраждалим від воєнних злочинів. Запропоновано напрями удосконалення участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів через 1) залучення вітчизняних та міжнародних експертів, обізнаних зі стандартами міжнародного гуманітарного права та протоколами збору даних, у процесі документування фактів скоєння воєнних злочинів на території України; 2) покращення координації між громадськими організаціями та слідчими органами для забезпечення безперебійної співпраці на усіх етапах збору та аналізу доказів; 3) розширення практичної правової допомоги громадським організаціям потерпілим від воєнних злочинів, а також професійної підготовки судових позовів як до національних, так і до міжнародних судових установ.

Ключові слова: кримінальне процесуальне право, досудове розслідування, потерпілий, громадські організації, воєнні злочини, потерпілі від воєнних злочинів, документування воєнних злочинів, захист прав людини, збройний конфлікт, відповідальність, правосуддя, доказова інформация.

Kostiuchenko O., Stetsenko D. Participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes.

The paper examines the role and place of public organizations in the process of protecting the rights of persons who suffered as a result of war crimes committed during the armed aggression of Russia against Ukraine. The legal status of public organizations and regulatory acts regarding the participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are studied. The principles of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are determined.

The forms of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes are proposed: 1) documentation of war crimes; 2) provision of comprehensive support to victims of war crimes, which includes legal and psychological assistance, and 3) information and educational activities regarding the protection of the rights of victims of war crimes. Documentation of war crimes is defined as the main form of participation of public organizations in the protection of the rights of victims of war crimes. The legal and organizational principles of documenting war crimes by public organizations in armed conflict conditions using technical means are considered.

The functional capabilities of public organizations in documenting crimes, recording violations of international humanitarian law, providing legal assistance and rehabilitation support to victims of war crimes are analyzed. Directions for improving the participation of public organizations in protecting the rights of victims of war crimes are proposed through 1) involving domestic and international experts knowledgeable in the standards of international humanitarian law and data collection protocols in the process of documenting the facts of war crimes on the territory of Ukraine; 2) improving coordination between public organizations and investigative bodies to ensure uninterrupted cooperation at all stages of collecting and analyzing evidence; 3) expanding practical legal assistance by public organizations to victims of war crimes, as well as professional preparation of legal claims to both national and international judicial institutions.

Key words: criminal procedural law, pre-trial investigation, victim, public organizations, war crimes, victims of war crimes, documentation of war crimes, protection of human rights, armed conflict, responsibility, justice, evidentiary facts.

Постановка проблеми. Питання захисту прав жертв (потерпілих) воєнних злочинів набуло особливої актуальності в умовах триваючої російської військової агресії проти України. Належне документування воєнних злочинів має вирішальне значення для досягнення справедливості, забезпечення ефективного судочинства, встановлення істини, інформування міжнародної спільноти, зміцнення правової позиції України в розслідуваннях та оцінки збитків, завданих збройною агресією. Враховуючи безпрецедентний масштаб задокументованих порушень міжнародного гуманітарного права та необхідність забезпечення справедливості для постраждалих осіб, наукові розробки з цієї теми є актуальними та вчасними.

Численні міжнародно-правові документи визначають права жертв (потерпілих) воєнних злочинів і окреслюють обов'язки держав щодо їх захисту. Однак, незважаючи на існуючу законодавчу базу, державні органи часто стикаються з проблемами в ефективному документуванні воєнних злочинів, наданні правової допомоги та забезпеченні доступу до правосуддя потерпілим від воєнних злочинів. За таких обставин громадські організації (ГО) відіграють значну роль у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів, допомагаючи правоохоронним органам здійснювати належні процесуальні заходи.

Метою дослідження є комплексний аналіз участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів в рамках російської агресії проти України, оцінка ефективності їх діяльності в цьому напрямку та надання практичних рекомендації щодо посилення ролі ГО у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питанню захисту прав потерпілих в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, зокрема за участі громадських організацій, присвячені роботи таких науковців, як Ю. Бобров, Т. Веремій, М. Гнатовський, І. Жаровська, Т. Короткий, М. Криштанович, Л. Омельчук, В. Пилип, О. Саленко, Л. Сопільник, Я. Шевчук, О. Яновська, М. Яцина та ін. Найбільш комплексно питання участі громадських організацій у документуванні воєнних злочинів розглядаються в роботах В. Пилип [1; 2]. Незважаючи на наявні дослідження на цю тему, безпосередньо участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів ще не розглядалася як повноцінний об'єкт наукових пошуків. У вітчизняній науці кримінального процесу залишаються значні прогалини у розумінні конкретних механізмів, за допомогою яких громадські організації можуть найбільш ефективно сприяти захисту прав жертв (потерпілих) воєнних злочинів, недостатньо досліджено взаємодію цих організацій з державними органами та міжнародними інституціями при захисті прав потерпілих від воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав потерпілих від воєнних злочинів набуло особливої актуальності в умовах сучасних збройних конфліктів, в ході яких цивільне населення зазнає значної шкоди через систематичні порушення міжнародного гуманітарного права. Після повномасштабного вторгнення збройних сил РФ у 2022 році на територію України різко збільшилася кількість воєнних злочинів, визначених Женевськими конвенціями та Римським статуттом Міжнародного кримінального суду (МКС). За даними Офісу Генерального прокурора України наразі (станом на 13.04.2025) розслідують понад 158715 воєнних злочинів [3]. Ця категорія міжнародних

злочинів включає такі кримінальні правопорушення: руйнування житлової інфраструктури, вбивства, катування та зґвалтування цивільних осіб, викрадення і примусова депортація людей, мародерство тощо. На національному рівні статтею 438 КК України передбачено кримінальну відповідальність за наступні воєнні злочини: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діяч, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Ефективний захист прав потерпілих від воєнних злочинів потребує комплексного підходу, який поєднує правові механізми, міжнародну співпрацю та активну участь організацій громадянського суспільства. З початком повномасштабної війни правоохоронна система стикнулася з необхідністю документувати та розслідувати факти скоєння воєнних злочинів, зокрема на окупованих територіях, куди тимчасово втрачено доступ. Саме тут, як зауважує М. Яцина, «багато громадських інституцій, з початком повномасштабного вторгнення, насамперед, правозахисних організацій, змінили свій фокус діяльності у бік війни» [4, с. 200].

Можливість участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів обумовлена *правовим статусом* ГО. Правовий статус громадських організацій в Україні регулюється, насамперед, національним законодавством, яке встановлює рамки діяльності цих організацій. Конституція України, як вищий нормативно-правовий акт, гарантує право на свободу об'єднань та закладає основу для створення і функціонування ГО. Крім того, окремі закони, такі, як Закони України «Про громадські об'єднання» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації», визначають сферу діяльності, права та обов'язки громадських організацій.

З міжнародної точки зору, участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів підтримується різними міжнародними документами. Римський статут Міжнародного кримінального суду є основним правовим інструментом у визначенні воєнних злочинів та встановленні юрисдикції для переслідування таких злочинів. Зокрема, Статут передбачає форми співпраці між державами та недержавними суб'єктами, включаючи ГО, у документуванні воєнних злочинів [5].

Міжнародне право прав людини додатково легалізує участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів. Такі документи, як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, обумовлюють активне залучення ГО до моніторингу порушень прав людини, надання правової допомоги потерпілим від воєнних злочинів.

Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів ґрунтується на низці фундаментальних *принципів*, які забезпечують як легітимність, так і ефективність діяльності ГО в цьому напрямку. До них відносять принципи добровільності, незалежності, професіоналізму, прозорості та підзвітності, а також принцип інклюзивності. Добровільність означає, що ГО працюють без примусу та керуються внутрішньою мотивацією підтримувати потерпілих від воєнних злочинів. Іншим важливим принципом є незалежність, яка гарантує, що ГО можуть функціонувати автономно, вільно від неналежного впливу з боку уряду чи інших організацій. З цим принципом пов'язаний принцип професіоналізму, який гарантує, що допомога, яку надають ГО, базується на досвіді та дотриманні стандартів міжнародного гуманітарного права. Це включає використання спеціальних знань у документуванні воєнних злочинів, надання правової допомоги та сприяння психологічній реабілітації.

Принципи прозорості та підзвітності передбачають, що ГО зберігають довіру громадськості, відкрито повідомляють про свою діяльність і несуть відповідальність за свої дії. М. Криштанович визначає прозорість одним із вирішальних факторів у контексті діяльності правозахисних громадських організацій для захисту прав людини під час воєнного стану в Україні [6, с. 457]. Використання принципу інклюзивності забезпечує всім постраждалим групам, незалежно від їхнього соціального, етнічного чи гендерного походження, доступ до необхідних механізмів підтримки та захисту.

При визначенні *форм* участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів слід звернути увагу на характер діяльності ГО. Очевидно, що головними суб'єктами участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів в контексті обраного для дослідження питання є громадські організації, які прийнято кваліфікувати як правозахисні. Однак, це не виключає і участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів громадських організацій іншого спрямування.

Як зауважує А. Демиденко, «постійна зміна світових та внутрішньодержавних подій сприяють тому, що мережа правозахисних неурядових організацій постійно збільшується та доповнюється новими утвореннями» [7, с. 317]. Виділяючи серед таких подій військове вторгнення росії на те-

риторію України, авторка розглядає правозахисні неурядові організації, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни, за такими типами: «1) організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; 2) організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; 3) організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; 4) організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму)» [7, с. 319].

Отже, різноманітність участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів дозволяє виділити основні форми такої участі, серед яких: 1) документування воєнних злочинів, 2) надання потерпілим від воєнних злочинів комплексної підтримки, яка включає юридичну та психологічну допомогу та 3) інформаційна та освітня діяльність щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

Однією з головних форм участі громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів є *документування воєнних злочинів*, яке передбачає систематичний збір і перевірку доказів. Як зауважує В. Пилип, «велике значення під час розслідування воєнних злочинів мають джерела криміналістично значущої інформації» [1, с. 219]. Серед криміналістичних джерел О. Дуфенюк виокремлює чотири основні групи: «1) особистісні джерела; 2) речові джерела; 3) цифрові джерела; 4) документальні джерела» [8, с. 372]. Хоча громадські організації не мають слідчих повноважень, їх співпраця зі слідчими органами є необхідною для охоплення всієї кількості воєнних злочинів, скоєних на території України.

Громадські організації відіграють значну роль у пошуку криміналістичних джерел, збираючи, зберігаючи та аналізуючи майбутню доказову інформацію, пов'язану з порушеннями міжнародного гуманітарного права. Їхня участь у зборі такої інформації є особливо важливою в регіонах, уражених конфліктом, де державні механізми часто ослаблені або взагалі відсутні. Наприклад, коаліція «Україна. П'ята ранку» [9], до складу якої входять провідні правозахисні організації, такі, як Центр прав людини «ZMINA» та Українська Гельсінська спілка з прав людини, зіграла ключову роль у документуванні понад тисячі випадків воєнних злочинів у різних регіонах України, які постраждали від російської агресії.

Глобальна ініціатива «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини росії» («Трибунал для Путіна»), метою якої є притягнення до відповідальності винних у міжнародних злочинах, скоєних під час збройної агресії росії [10], об'єднала 20 організацій, у тому числі Truth Hounds і La Strada, щоб систематизувати доказову інформацію та підготувати позови до національних і міжнародних судових органів. Проєкт «Харківський трибунал. Нюрнберг-2022» [11] зосереджується на реєстрації злочинів, скоєних російськими військами проти цивільного населення, а Українська Гельсінська спілка з прав людини [12] активно надає правову допомогу потерпілим, одночасно збираючи дані про скоєні воєнні злочини для подальшого судового розгляду.

Ключовим аспектом участі громадських організацій в документуванні воєнних злочинів є *дотримання судово-медичних і правових стандартів* під час збирання доказової інформації. Громадські організації, такі, наприклад, як Human Rights Watch або Amnesty International, використовують цифрову перевірку, методи геолокації та судово-медичні дослідження. Широке використання можливостей OSINT (open source intelligence) у межах національної рамки розслідування воєнних злочинів [13, с. 92] і супутникових зображень значно підвищило точність і надійність документування воєнних злочинів в Україні.

На думку Л. Сопільник, «впровадження новітніх технологій у процес документування та доказування є пріоритетом у подальшому розвитку судового захисту потерпілих від воєнних злочинів» [14, с. 603]. Збираючи та зберігаючи доказову інформацію, ГО все частіше звертаються до технологічних інструментів, одним з яких є додаток eyeWitness to Atrocities, розроблений спеціально для збору доказів та швидкої передачі інформації до МКС. Доказова інформація щодо військових злочинів, зібрані за допомогою цієї програми, яку використовують українські юристи та ГО з 2014 року для збору доказів на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, відповідають вимогам міжнародного права та національного законодавства.

Документування воєнних злочинів громадськими організаціями забезпечує підзвітність і сприяє судовим діям проти винних. Суди як на національному, так і на міжнародному рівнях все частіше визнають докази, що зібрані ГО, ключовим компонентом судового переслідування за воєнні злочини. Так, українські судові органи включають матеріали, надані ГО, у розслідування воєнних злочинів, а прокурори використовують у своїй діяльності незалежні звіти та свідчення потерпілих. Офіс Генерального прокурора України активно співпрацює з неурядовими організаціями, щоб упорядкувати подання доказової інформації для національного судового провадження.

Крім документування воєнних злочинів, громадські організації надають постраждалим комплексну підтримку, яка включає юридичну та психологічну допомогу. Юридична допомога ГО у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів має прояв, здебільшого, у підготовці та поданні скарг до національних і міжнародних судових органів. Окрім юридичної підтримки, ГО надають пріоритет психологічній реабілітації. Психологічна підтримка спрямована на пом'якшення несприятливих наслідків травми, яку пережили жертви, таким чином сприяючи їхньому одужанню та реінтеграції в суспільство.

Інтеграція служб юридичної та психологічної підтримки забезпечує комплексний підхід ГО до допомоги постраждалим. Залучення місцевих правозахисників до захисту прав потерпілих від воєнних злочинів визнається більш ефективним, оскільки ГО, зазвичай, мають більший доступ до інформації та довіру громад, які постраждали від конфлікту та жорстокості [15, с. 462]. Одним із способів захисту ГО прав потерпілих від воєнних злочинів є запровадження анонімних методів збору даних, щоб заохотити жертв і свідків надати свідчення, не ставлячи під загрозу їх безпеку.

Інформаційна та освітня діяльність ГО як форма їх участі у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів має багато аспектів. Поширення перевіреної інформації щодо воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії росії проти України, відіграє значну роль у забезпеченні міжнародної відповідальності. Такі громадські організації, як Українська Гельсінська спілка з прав людини відіграли важливу роль в інформуванні міжнародної спільноти про скоєні на території України воєнні злочини.

Систематичне документування воєнних злочинів ГО дозволило створити вичерпні звіти, в яких детально описуються випадки незаконних вбивств, тортур, сексуального насильства та інших нелюдських дій, скоєних проти цивільних осіб. Наприклад, такі ініціативи, як «Трибунал для Путіна», зібрали понад тисячу задокументованих випадків злочинів у всіх регіонах, які постраждали від російських військових дій. Такі дані мають вирішальне значення для формування міжнародної думки і забезпечення того, щоб світова спільнота залишалася поінформованою про масштаби та характер воєнних злочинів. Таким чином, активне залучення ГО до інформування міжнародної спільноти є як превентивним заходом, так і механізмом досягнення репаративного правосуддя.

У контексті гібридної війни, де кампанії дезінформації часто супроводжують військову агресію, ГО вживають заходів щодо протидії неправдивим наративам, застосовуючи різноманітні підходи для забезпечення точності та надійності даних, пов'язаних із воєнними злочинами. Такі технології, як програма *eyeWitness to Atrocities*, виявилися особливо ефективними для перевірки достовірності інцидентів, що трапляються на тимчасово окупованих територіях.

Освітні ініціативи українських громадських організацій відіграють значну роль у підвищенні обізнаності щодо прав потерпілих від воєнних злочинів та механізмів їх захисту. Прикладами таких зусиль є розробка навчальних програм для журналістів і волонтерів із методиками взаємодії зі свідками та збору даних відповідно до норм права. Ці ініціативи не лише сприяють забезпеченню прав потерпілих від воєнних злочинів, але й допомагають у розбудові більш поінформованого та стійкого громадянського суспільства, здатного реагувати на виклики, пов'язані із російською збройною агресією.

Висновки. Участь громадських організацій у захисті прав потерпілих від воєнних злочинів є важливою у процесі притягнення до відповідальності росії за акт агресії проти України. ГО забезпечують правовий захист потерпілих від воєнних злочинів через такі форми, як підготовка позовів до міжнародних судів, навчання журналістів і волонтерів роботі зі свідками під час збору доказової інформації, взаємодія із правоохоронними органами у розслідуванні воєнних злочинів. Головною формою участі громадських організацій у цьому напрямку є документування воєнних злочинів. Зміцнення інституційних рамок для участі ГО у зборі доказової інформації скоєння воєнних злочинів та забезпечення її юридичної прийнятності має велике значення у боротьбі з безкарністю за воєнні злочини, а допомога ГО слідству та правосуддю сприяє більш комплексному підходу до захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

У практиці громадських організацій щодо захисту прав потерпілих від воєнних злочинів існують певні проблеми. Їх вирішення можливе шляхом: 1) залучення вітчизняних та міжнародних експертів, знайомих зі стандартами міжнародного гуманітарного права та протоколами збору даних, у процес документування фактів скоєння воєнних злочинів на території України; 2) покращення координації між ГО та слідчими органами для забезпечення безперебійної співпраці на усіх етапах збору та аналізу доказової інформації; 3) розширення практичної правової допомоги ГО потерпілим від воєнних злочинів, а також професійної підготовки судових позовів як до національних, так і до міжнародних судових установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пилип В.В. Участь інститутів громадянського суспільства у документуванні воєнних злочинів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спеціальний випуск № 2. С. 218–223. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-6-218-223>.
2. Пилип В.В. Адміністративно-правовий механізм участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики у сфері правоохоронної діяльності в Україні : доктринальні положення: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2024. 586 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/8326?mode=full>.
3. Офіс Генерального прокурора України. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення – 13.04.2025).
4. Яцина М.О. Діяльність інститутів громадянського суспільства з документування воєнних злочинів. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 199–202.
5. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
6. Криштанович М.Ф. Характеристика особливостей вдосконалення діяльності правозахисних громадських організацій в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. № 2(30) 2024. С. 455–464. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-2\(30\)-455-464](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-2(30)-455-464).
7. Демиденко А.Л. Види неурядових правозахисних організацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 316–321. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.49>.
8. Дуфенюк О.М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88>.
9. «Україна. П'ята ранку». Коаліція правозахисних організацій, які збирають та документують воєнні злочини і злочини проти людяності, вчинені в ході російської збройної агресії в Україні. URL: <https://www.5am.in.ua>.
10. Глобальна ініціатива «Розірвати коло безкарності за воєнні злочини росії» («Трибунал для Путіна»). URL: <https://www.helsinki.org.ua/nashi-proekty/tribunal-for-putin>.
11. Проєкт «Харківський трибунал. Нюрнберг-2022». URL: <https://www.nurnberg2022.org>.
12. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua>.
13. Гловюк І.В. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. 2023. № 5. С. 85–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2023_5_9.
14. Сопільник Л.С. Методика судового захисту прав потерпілих від воєнних злочинів в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 41/2024. С. 597–604. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.14873279>.
15. Levy, Jessica C; Williams, Paul R. *Case Western Reserve Journal of International Law*; Cleveland Vol. 52, Iss. 1/2, (Spring 2020): 451-465. URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/jil/vol52/iss1/20>.